

Lezing voor het Fries leerhuis Olterterperkring op maandagavond, 17 februari, 2020,
20.00 uur in De Buorskip, Vlaslaan 26, Beetsterzwaag

Kuitert (1924 – 2017)

*En nochtans moet het Woord bestaan,
dat met u samenvalt.*
Gerrit Achterberg

Levenslang zoekend naar de reikwijdte van religieuze woorden

Martien E. Brinkman

Emeritus hoogleraar oecumenische/interculturele theologie Vrije Universiteit,
Amsterdam

Inleidende woorden

Kuiterts oneliner

‘Een antropologisch vloertje’

De mensvormigheids Gods

Het zoekontwerp ‘God’

Een kentering

Een ander godsbegrip

Woord en werkelijkheid

De waarneembare werkelijkheid

Kuiterts kennisbegrip

De rationele en de bevindelijke Kuitert

Eigen positie

Literatuur:

E. van Leeuwen (red.), *Ethiek tussen hemel en aarde. Essays over de theologie en ethiek van H.M. Huitert*, Baarn 1994

M.E. Brinkman (red.), *Kennismaken met Kuitert, Een overzicht van zijn theologie*, Baarn 1999

Idem, “Geen werkelijkheid zonder fictie en geen fictie zonder werkelijkheid. Een kritische analyse van Kuiterts kenleer”, *Tijdschrift voor Theologie* 55/4 (2015) 338-357

Gert J. Peelen, *Spreeken over Boven. Harry Kuitert een biografie*, Amsterdam 2016

M.E. Brinkman, *Grote woorden. Met dank aan denkers en dichters*, Utrecht 2019

Kuitert (1924 – 2017)

*En nochtans moet het Woord bestaan,
dat met u samenvalt.*

Gerrit Achterberg

Levenslang zoekend naar de reikwijdte van religieuze woorden

Martien E. Brinkman

Inleidende woorden

Mooi om hier zo dicht bij Kuiterts geboorteplaats Drachten over zijn werk te mogen spreken. Het is is ook het gebied (Kollum) waar hij zich tijdens zijn actieve jaren als hoogleraar en later na zijn emeritaat terugtrok om zijn boeken te schrijven.

Helaas kan ik, ondanks het feit dat ik vele tientallen jaren in Friesland gezeild heb en de provincie zeker vanaf het water goed ken, mijn bijdrage niet in het Fries houden. Dat laat ik graag aan m'n zus over, die zich als Groningse het Fries zowel als spreek- als ook als schrijftaal eigen heeft gemaakt. Maar zij is dan ook met een echte Fries getrouwd en woont hier in Friesland.

Ik zal vanavond eerst in grote lijnen een beeld van Kuiterts theologie schetsen. Daarna ga ik specifiek in op de kenleer die hij de laatste twintig jaar van zijn leven ontwikkelde. Daarover heb ik veel met hem gediscussieerd en uit die discussie, deels vastgelegd in wederzijdse e-mails, zal ik ook putten.

Kuitert is oud geworden. Op een paar maanden na 93. Hij is tot op het laatst een heldere denker gebleven. Na zijn emeritaat heeft hij nog een hele ontwikkeling doorgemaakt. U zult het straks horen.

Als motto heb ik een regel uit het gedicht 'Woord' van Gerrit Achterberg opgenomen. Achterberg was zijn favoriete dichter. Na de plotselinge dood van een van zijn kinderen in 1984 begon hij een tijd lang zijn colleges altijd met een gedicht van Achterberg.

Er kan discussie over bestaan wat Achterberg in deze regel met het 'Woord' bedoelt en wat met die 'u'. Is het 'Woord' het van Godswege geschonken woord of wellicht het ideale dichterlijke woord waar Achterberg zijn leven lang naar zocht? Ook dat woord kwam voor hem dicht bij het goddelijke woord.

En is die 'u' God? Of wellicht de gedroomde geliefde van wie hij zich in dit aardse bestaan blijvend gescheiden voelde? Het ontbreken van een hoofdletter hoeft hier nog niet alles te zeggen. Naast andere lijkt me, gezien de teneur van Achterbergs gehele werk, ook een religieuze interpretatie tot de mogelijkheden te behoren.

Dan zou die dichtregel ook goed bij de titel van mijn bijdrage over Kuitert passen: 'Levenslang zoekend naar de reikwijdte van religieuze woorden'. Die titel is een variant op de titel van mijn schets van zijn theologie in de bloemlezing *Kennismaken met Kuitert* uit 1999. Daar noemde ik hem een 'Godzoeker pur sang'. Die titel heb ik nu bewust verbreed. Ik zult straks horen waarom.

In 1979 ben ik bij Kuitert in de dogmatiek gepromoveerd op de theologie van de toen bekende en geruchtmakende Duitse theoloog Wolfhart Pannenberg (1928-2014). Ik kon bij Kuitert in de dogmatiek promoveren

omdat hij naast de ethiek ook de inleiding in de dogmatiek als leeropdracht had.

Ik heb hem sindsdien altijd gevolgd (en hij mij ook). In 1999 heb ik ter gelegenheid van zijn 75^e verjaardag op verzoek van de uitgever een bloemlezing uit zijn werk samengesteld. Per thema geef ik daarin ook een samenvatting van zijn opvattingen en ga ik kort in op de discussies die die haast altijd opriepen.

In dat boek laat ik de ethiek buiten beschouwing. Ik ben nu eenmaal geen ethicus. De bundel die bij zijn 70^e verjaardag over zijn ethiek verscheen, noem ik als eerste bij de literatuur in de hand-out. Ik ga vooral in op Kuitert als dogmaticus.

Van promovendus was ik zo inmiddels zijn interpreter geworden. Dat kon meestal zijn goedkeuring wegdragen. De laatste tien jaar van zijn leven werd ik – zo verzekerde hij me herhaaldelijk – steeds meer bijkans zijn enige discussiepartner.

Dat waardeerde hij, ook al moest hij er aan wennen dat zijn promovendus en interpreter nu zijn kritische discussiepartner was geworden.

Die kritische relatie heeft echter nooit de vriendschapsbanden verstoord en maakte het ook mogelijk dat ik bij zijn begrafenis vrijmoedig kon spreken over wat ons bond en wat ons scheidde.

Kuiterts oneliner

Kuitert zal ongetwijfeld de geschiedenis ingaan als de man van de oneliner dat “alle spreken over Boven van beneden komt, ook de uitspraak dat iets van Boven komt.”

Die uitspraak gebruikte hij in verband met het onderscheid tussen ware en valse profeten. Met zoveel woorden zei hij: Let op. Je moet niet zomaar

gelooven dat iemand die zegt namens God ('van Boven') te spreken, ook inderdaad namens God spreekt. Je mag best vragen: hoe weet je dat? ('How do you know?')

Die zin uit zijn bestseller *Zonder geloof vaart niemand wel* (1974) is vaak uitgelegd alsof hij daarmee zei dat er eigenlijk geen Boven bestaat. Zelf heeft Kuitert dat jarenlang krachtig ontkend.

In een ingezonden stuk in het dagblad *Trouw* 25 jaar later noemt hij de suggestie dat hij niet zou willen weten van "een inspiratie, een flitslicht van Boven een vreselijk misverstand, waarvan ik niet terug heb. (...) Alles wat ik tot nu toe heb geschreven, zou onzin worden als het klopte."

En nog in 2006 zegt hij in een interview over deze passage: "ik doe geen uitspraak over God, maar over ons *spreken* over God en van dat laatste zeg ik: dat is mensenwerk." Later zou hij echter toch nog wel een stap verder gaan.

'Een antropologisch vloertje'

In zijn levenslange speurtocht naar het antwoord op de vraag naar de herkomst van Godskennis legt de Kuitert van de jaren zeventig eerst – zoals hij dat zelf noemt – 'een antropologisch vloertje' onder elke vorm van religie. Religie geeft antwoord op de eeuwige vragen van de mens ten aanzien van lijden, dood, geluk en liefde.

In die zin is een mens 'ongeneeslijk religieus' en kan gezegd worden dat "zonder geloof niemand wel vaart", namelijk zonder bezinning op de bovengenoemde vragen. Het boekje met die titel heeft hem geen windeieren gelegd.

Het beleefde in korte tijd minstens zeven drukken. Het was het begin van Kuitert als bestseller-auteur. Hij hield er een zeilbootje aan over. Dat bootje

droeg als naam de hoofdletters uit de titel: ‘ZGVNW’, een naam die natuurlijk niemand begreep.

De mensvormigheid Gods

In 1993 merkte hij in artikel over zijn promotor prof. G.C. Berkouwer op, dat die hem afraadde in zijn proefschrift over *De mensvormigheid Gods* (1962) de zinsnede op te nemen, dat “God alleen is in het gekend worden door de mensen en daarbuiten niet.” Later noemde Kuitert deze gedachte een ‘hegeliaanse gedachte’. Ik kom daar zo meteen op terug.

In de titel van het laatste hoofdstuk van zijn dissertatie (‘Gods zijn is in zijn gekend-zijn’) schemert die weggelaten zinsnede nog enigszins door, maar wordt daar niet als een ontologische inperking gezien, maar als een openbaringstheologisch gegeven.

De teneur van zijn betoog is daar: God laat zich kennen, mits bedacht wordt dat de in ons kennen altijd antropomorfe God alleen maar door de theomorfe mens echt gekend kan worden. Alleen maar door de mens die zich door de bijbel laat gezeggen beeld Gods te zijn.

Drie jaar later komt hij op een symposium over zijn theologie nog eens terug op die uit zijn proefschrift weggelaten passage: “In mijn dissertatie kwam ik bijna bij Hegel uit: als God God is in (en niet buiten) zijn openbaring, dan is hij dus God (eerst recht God) in onze kennis van God. Maar dat ging mij weer te ver, ik durfde (en durf) die conclusie niet aan.

Ik ontsnapte aan het probleem dat ik met de mensvormigheid aan de orde stelde, door zonder nadere verantwoording wel van de bijbel uit te gaan als een spreken van beneden over Boven, maar dan als een spreken geautoriseerd door God zelf.”

De uitdrukking ‘hegeliaans’ en het noemen van de naam van de filosoof Hegel slaat hier op de hegeliaanse gedachte van de uiteindelijke identiteit tussen denken en zijn en tussen Godskennis en zelfkennis (in feite dus tussen het object en het subject van ons kennen).

Het zoekontwerp ‘God’

Pas drie jaar na zijn emeritaat als hoogleraar ethiek zou hij zijn eigen theologie verder uitwerken, en wel in *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof. Een herziening* (1992). Het werd een kleine dogmatiek. Het boek beleefde zeventien drukken.

De dogmatiek had altijd zijn liefde behouden. Dat hij als medewerker van Berkouwer niet zijn opvolger was geworden, heeft hij als een grote teleurstelling ervaren.

Als een van de voorzitters (naast Berkhof) van het driemaal per jaar bijeen komende Nederlands-Vlaamse dogmatisch werkgezelschap had hij echter altijd al wel van zijn blijvende belangstelling voor dogmatische vragen blijk gegeven.

Toen hij na zijn emeritaat na een paar jaar al zijn verplichtingen als ethicus had afgerond en zijn handen echt vrij had – vrij van kerk en universiteit – , was in een paar maanden tijd dit boek geschreven.

Elk theologisch spreken over God noemt hij nu een ‘zoekontwerp’. Theologen kunnen slechts de richting aangeven waarin we God kunnen zoeken.

Hoe? In een klein, tamelijk onbekend gebleven boekje dat in een serie over wetenschapsfilosofie onder de titel *Filosofie van de theologie* is uitgegeven, had hij zich in 1988 al heel precies uitgelaten over de vraag waar zoekontwerpen aan moesten voldoen.

Zijn antwoord is eenvoudig: zoekontwerpen voor God voldoen, wanneer God ermee gevonden kan worden. En God wordt gevonden wanneer we de ervaring opdoen met God zelf te doen te hebben.

Zijn critici noemden dat een cirkelredenering: zeggen God te kunnen vinden met behulp van een soort authenticiteitservaring. Hoe God zichzelf laat vinden, wordt dan immers al van tevoren als herkenbaar verondersteld. Dat wist je al. Dat dat een cirkelredenering was, realiseerde Kuitert zich gaandeweg ook zelf. Ik kom straks nog op die cirkelredenering terug.

Een kentering

In het eerste decennium van de een-en-twintigste eeuw lijkt zijn denken in een stroomversnelling te zijn geraakt. Het ene boek na het andere rolt van de pers. God zelf, ‘Boven’, staat nu wel degelijk ter discussie.

Lang heeft Kuitert het correlatiebegrip dat bij Berkouwer zo’n grote rol speelde, gezien als een *caveat* (waarschuwing) tegen ongebreideld subjectivisme en objectivisme. In die correlatie, de betrokkenheid op elkaar van geloof en openbaring, is elke vorm van concurrentie tussen subjectiviteit en objectiviteit immers uitgebannen.

Die wederzijdse betrokkenheid zal Kuitert vanaf 2000 – en dat zie ik als de grote kentering in zijn kenleer – ten gunste van een groter accent op een van de beide polen van de correlatie verder uitwerken. Dan is er geen sprake meer van wederzijdse betrokkenheid, maar wel degelijk van concurrentie.

De geloofspool komt in het teken van het ‘van verbeelding’ te staan in plaats van in het teken van de gelovige toeëigening zoals bij Berkouwer. En de openbaringspool verdwijnt in feite helemaal in het accent op de verifieerbare, waarneembare werkelijkheid buiten ons. Die kentering tekent

zich al af in het vraaggesprek met zichzelf dat aan het eind van de bundel *Kennismaken met Kuitert* is opgenomen.

Tot 2000 was zijn theologie er voornamelijk op gericht een platform te vinden waarop kritisch dat wat mensen zeggen van boven te hebben vernomen, kan worden beoordeeld. Zijn in 1972 gehouden radiolezingen onder de titel ‘Waarheid en verificatie in de dogmatiek’ kunnen als programmatisch gelden voor deze intentie.

Tot in zijn laatste levensjaren is hij aan toetsing en verificatie grote waarde blijven toekennen, zich echter niet altijd realiserend – zo ben ik geneigd er enigszins kritisch aan toe te voegen – dat de aanbevolen toetsingsinstrumenten niet waarde vrij zijn. Er spreekt doorgaans al een bepaalde opvatting van wat echte kennis is in mee.

Een ander godsbegrip

Tot de eeuwwisseling ging het Kuitert er à la Karl Barth om in de eerste plaats God God te laten zijn en uit handen van te pretentieuze mensen te houden. Maar wat nu, indien het godsbegrip zelf problematisch wordt?

Hij erkent – ik wees daar al op – dat met behulp van een bepaald godsbeeld als zoekontwerp God in feite alleen maar gevonden kan worden via een cirkelredenering: eerst formuleert de theologie de kenmerken van godsgeloof – definieert ze wat een authentieke godservaring is – en vervolgens stelt ze vast dat de zoektocht aan die kenmerken voldoet.

Zijn eigen godsbegrip schuift na 2000 steeds meer op in de richting van een tamelijk open transcendentiebegrp. Daarin gaat het hem om de niet nader begripsmatig te duiden ervaring aangesproken, geroerd en geraakt te worden. Hij kan dit transcendentiebegrp ook ‘Geest’ of ‘Woord’ noemen en schrijft beide dan met een hoofdletter.

Daarin is hij in feite heel modern. De godsidee start dan niet primair van boven, maar eerder van onderen. God heeft te maken met wat ons bestaan overstijgt en waarvoor (voor wie) we amper passende woorden kunnen vinden. Woorden als ‘Woord’ en ‘Geest’ zijn dan ook niet veel meer dan noodgrepen, verlegenheidsoplossingen.

Een nader ingevuld godsbegrip ziet hij als product van menselijke verbeelding, fantasie. Verbeelding verstaat hij als ‘inbeelding’, ‘denksel’, projectie. “Eerst waren er mensen en toen God”, is nu zijn prikkelende stelling die, zoals te verwachten, niet zonder kritiek is gebleven.

Vervang immers in dit zinnetje het woordje ‘God’ door het woord ‘eeuwigheid’ of ‘sterren’ – eerst waren er mensen en toen pas eeuwigheid of sterren – en de stelling verliest meteen veel van zijn overtuigingskracht. Kuitert zal hier ongetwijfeld op geantwoord hebben dat dat wat je meent vast te kunnen stellen als ‘eeuwigheid’ of ‘sterren’ ook al eerder als begrip in je hoofd moet bestaan, maar of daaraan de radicale conclusie kan worden verbonden dat in het algemeen het *kennen* altijd vooropgaat ten opzichte van het *zijn*, lijkt me de vraag. Immers te zeggen dat iets er niet *zonder* ons is, is niet hetzelfde als te zeggen dat het *door* ons is.

Woord en werkelijkheid

In de godsleer komt hij echter wél heel dicht bij die conclusie. Daarin zegt hij: taal sticht pas echt werkelijkheid. Iets bestaat pas, als we er woorden voor gevonden hebben. Ontologie en epistemologie, zijnsleer en kenleer, worden dan ineen geschoven. Dan zitten we inderdaad dicht bij Hegels gedachtegoed.

Nu is natuurlijk de gedachte dat taal werkelijkheid sticht, bijbellezers niet vreemd. U kent allen die bekende zinswendingen uit Genesis 1: “God zei:

‘Er moet licht komen’, en er was licht.” Enzovoort. Woorden creëren werkelijkheden. Maar – ik stel de vraag nogmaals – of dat inderdaad ook inhoudt dat er geen werkelijkheid is als wij er (nog) geen woorden voor hebben, lijkt me voorwerp van discussie te kunnen zijn.

Eerder zei ik dat de kentering die zich rond de eeuwwisseling in Kuiterts denken voltrekt, naar twee kanten in zijn kenleer een uitwerking krijgt. Naar de subjectieve, verbeeldingskant en naar de objectieve, waarneembare werkelijkheidskant. Op die eerste kant, verbeeldingskant ging ik zopas in en bracht de verhouding tussen *kennen* en *zijn* vragenderwijs ter sprake. Nu kom ik op die tweede kant, die van de waarneembare werkelijkheid.

De waarneembare werkelijkheid

Zich nadrukkelijk – overigens in lijn met de hele westerse, theologische traditie – beroepend op Aristoteles, betoogt Kuitert in *Alles behalve kennis* (2011) dat kennis slaat op wat (zichtbaar) bestaat. Alle andere ‘kennis’ – zo vond men – is geen echte kennis, maar product van fictie, fantasie of verbeelding. Kuitert sluit zich daarbij aan. Op grond daarvan noemt hij Godskennis nu met een woordspeling ‘alles behalve kennis’.

In die conclusie onderscheidt Kuitert zich echter wel van die zopas genoemde lange, theologische traditie. Daarin werd kennis van God als concrete, feitelijke kennis opgevoerd, zowel verwijzend naar de schepping als naar de concreet hoorbare, dus vast te stellen godspraak in de bijbel. Kennis van God had klassiek gesproken dus altijd twee pijlers: de schepping en de bijbel. Die eerste vorm van kennis kwam in de zogenaamde natuurlijke theologie ter sprake, de tweede in de openbaringstheologie.

Wat Kuitert nu doet, is enerzijds de klassieke definitie van kennis in het spoor van Aristoteles overnemen – kennis moet op de waarneembare

werkelijkheid slaan – anderzijds betogen dat dat ten aanzien van godskennis een vergissing was, want die kennis kan toch echt niet tot de waarneembare kennis worden gerekend. Niemand heeft immers ooit God gezien, om het Johannesevangelie te citeren.

Kuiterts kennisbegrip

Dat brengt me bij Kuiterts kennisbegrip en dat is in feite ook zijn waarheids- en werkelijkheidsbegrip. Die drie begrippen, kennis, waarheid en werkelijkheid, vloeien als het ware ineen. Laat ik die begrippen heel kort tegen de achtergrond plaatsen van de gangbare discussies over het waarheidsbegrip in de wetenschapsleer.

Doorgaans onderscheidt men ten aanzien van de vraag hoe je waarheid vast kunt stellen vier benaderingen, namelijk waarheid als *correspondentie*, als *coherentie*, als *consensus* en als *effectiviteit* (van handelen). Dat onderscheid komt op het volgende neer.

Wat wij waarheid noemen – en dat is zoveel als echte kennis – , moet corresponderen met iets buiten ons, moet ergens aan refereren (1); moet overeenstemmen met wat we anderszins al wisten, moet zich daartoe logisch (coherent) verhouden (2); en dat moeten anderen ook kunnen inzien, daar moet tussen mensen onderling consensus, overeenstemming, over bestaan (3) en dat moet ook in de praktijk nuttig, effectief blijken (4).

In feite heb je alle vier aspecten van waarheid altijd nodig. Ook de waarneembare kennis bij Aristoteles is altijd kennis die voortborduurde op dat wat we al wisten, waarover overeenstemming bestaat en waarvan men de effectiviteit inzag.

Met uitsluitend een beroep op de correspondentie tussen jouw idee van iets en je eigen waarneming daarvan kom je er immers niet. Dat komt al gauw terecht in de sfeer van ‘ik zie, ik zie, wat jij niet ziet’.

Om een voorbeeld te noemen: als ik voor mezelf een idee van een paard heb en het dier dat ik voor m’n ogen zie, komt naar mijn oordeel daarmee overeen, dan zal ik dat dier een paard noemen. Dat is waarheid in de zin van correspondentie tussen idee en werkelijkheid.

Als honderd andere mensen dat dier echter een koe noemen, dan doe ik niet zoveel met die voor mij toch duidelijke overeenstemming tussen idee en werkelijkheid. Het was blijkbaar een louter individuele gedachte die niet door anderen gedeeld werd en dus ook niet communiceerbaar was.

Kortom, ook de waarneembare werkelijkheid kan een hoog gehalte aan subjectiviteit hebben. De een kan in hetzelfde heel iets anders zien dan de ander.

Over dit soort vragen heb ik veel met Kuitert gediscussieerd. Temeer omdat hij het begrip ‘betekenis’ en daarmee ook de idee van God als betekenisgever steeds nadrukkelijker van zijn waarheids- en werkelijkheidsbegrip ging loskoppelen. Theologie was voor hem uitsluitend nog een zaak van betekenisgeving. Hij noemde dat de hermeneutische taak van de theologie.

Op het gebied van betekenisgeving wilde hij nog wel van specifieke kennis, theologische kennis spreken, maar die kennis zag hij uitsluitend als kennis van de *condition humaine*, een kennis die niet op een waarneembare werkelijkheid gebaseerd hoefde te zijn.

Ik zei het al: daarover verschilden we van mening. We hebben er veel e-mails over uitgewisseld. Ik heb hem wel eens voorgesteld die e-mailuitwisseling te publiceren, maar daarover aarzelde hij.

Hij zei het niet zo direct, maar ik vermoed dat de reden was dat hij het niet leuk vond dat publiek werd dat degene die hij als zijn leerling beschouwde op een aantal cruciale punten niet meer met hem mee ging.

Want ik vroeg me af hoe je iets betekenis kon toekennen zonder dat de waarheids- en werkelijkheidsvraag ter sprake kwam. En ik vroeg me ook af of de waarneembare werkelijkheid, de empirie, echt zo'n grote rol in de wetenschap speelt. Ik liet al zien dat in de waarheidsdiscussies in de wetenschapsleer waarheid bestaat uit een *package* van op z'n minst vier benaderingen. Die horen allemaal bij elkaar.

De empirisch waarneembare werkelijkheid is daarin een complex begrip waarover niet anders dan met heel wat *checks and balances* gesproken kan worden. Niet alleen voor de theologie maar voor tal van andere wetenschappen is de formulering van het object van hun wetenschap een subtiele zaak die vaak ver afstaat van een simpele waarneming van wat *is*. Niet alleen de klassieke theologie, maar ook Kuitert lijkt me de zeggingskracht van de waarneembare werkelijkheid zowel in positieve als ook in negatieve zin te overschatten.

Ik denk dan bijvoorbeeld aan het object van studie in de wiskunde, de theoretische natuurkunde, de filosofie, de ethiek, de taalwetenschap en een groot deel van de psychologie, van de economie en zelfs van de historische wetenschap. Kortom, een groot deel van de huidige wetenschap oriënteert zich maar in zeer beperkte mate aan de empirische werkelijkheid. Meestal gaat het om een werkelijkheid die stevig ingebed ligt in eigen theorievorming.

De rationele en de bevindelijke Kuitert

Ik noemde al een aantal discussiepunten. De theoloog Kuitert van na 2000 kwam in feite steeds verder van me af te staan, ook al heb ik – zoals gezegd – persoonlijk met hem altijd vriendschappelijke contacten onderhouden, tot vlak voor zijn dood.

Het viel me op dat Kuitert de laatste twintig jaar van zijn leven steeds vaker terugkwam op zijn ervaringen als dorpspredikant te Scharendijke op Schouwen-Duiveland tijdens de watersnoodramp van 1953. Zijn verwijzingen daarnaar werden met de jaren persoonlijker en indringender. Die ervaringen koppelde hij ook vaak aan de theodiceevraag, de vraag naar God in relatie tot het lijden in de wereld.

Hij sprak er na verloop van een aantal jaren niet veel meer over, maar ik heb ook altijd het idee gehad dat in de verwerking van dat lijden daar in Zeeland in 1953 ook de verwerking van de dood van zijn 26-jarige dochter Kaisa een rol speelde. Zij stierf in 1984 binnen een paar dagen aan een hersenbloeding.

Hij die op theoretisch, rationeel niveau zijn godsbegrip in de loop der jaren had ontmanteld tot een tamelijk open transcendentiebegrrip, had – zo was en is m'n indruk – in de diepere lagen van zijn ziel altijd een tamelijk emotioneel en traditioneel godsbegrip bewaard.

Als leerling ben je altijd geneigd het beeld van je leermeester 'naar eigen beeld en gelijkenis' vorm te geven. Ik realiseer me dat ik daar ook zelf niet aan ontkom. Houdt u dat dus mij in het navolgende maar ten goede.

Kort na het verschijnen van *Het algemeen betwijfeld christelijk geloof* in 1992, kwam in 1994 het boek *Zeker weten* uit. Het boek was naar eigen zeggen 'uit nood geboren'. Haast op elke bladzijde wordt wel een psalm of Van Ruler (1908-1970) geciteerd, de Utrechtse dogmaticus van Wie Kuitert erg onder de indruk was. Dat boek sprak me aan.

Het is Kuiterts meest persoonlijke en bevindelijke boek. Hij gebruikt daarin bevindelijke-mystieke uitdrukkingen als ‘te raap liggen voor God’. Daaruit spreekt de Kuitert die me al veel eerder, in de jaren zeventig, de liefde voor de schepping, de psalmen en Van Ruler had bij gebracht.

Het paste ook bij de Kuitert die me vertelde dat hij in de jaren 2012-2014 – hij was toen tussen de 88 en 90 jaar – , op zijn dagelijkse gang naar zijn vrouw in het verpleeghuis – altijd op de fiets psalmen neuriede. Het is de Kuitert die tot tranens toe van een gedicht van Achterberg of een prelude van Bach onder de indruk kon zijn. Hij die door velen als een rationalist werd gezien, leefde in feite van muziek en poëzie, van emoties bij uitstek dus.

Hoe dat met zijn inderdaad nogal rationalistisch getoonzette theologie te rijmen? Het boek *Zeker weten* bleek later slechts een kortstondige, bevindelijke uitschieter te zijn geweest. Wellicht was hij er zelf van geschrokken.

Op dat emotionele vlak heeft hij zich sindsdien nooit meer over zijn eigen geloof uitgelaten. Ik heb het boek *Zeker weten* indertijd heel instemmend gerecenseerd. Dat was hem niet ontgaan, maar verder spraken we daar nooit meer over.

Eigen positie

In het najaar van 2019 verscheen een boek van mijn hand met de titel *Grote woorden* en als ondertitel *met dank aan denkers en dichters*. Het is een soort kleine dogmatiek. In dat boek ga ik ook in op mijn positie ten opzichte van Kuitert. Hij heeft het niet meer kunnen lezen, maar heeft nog wel het kritische artikel dat ik in 2015 over zijn theologie publiceerde van mondeling en schriftelijk commentaar kunnen voorzien.

Ik sluit me in dat boek aan bij een ‘van onderen’ te ontwikkelen transcendentiebegrip dat ik nader invul met begrippen die een bevindelijke of – zo u wilt – mystieke ondertoon hebben zoals God als dragende grond, als bron van licht en van levenskracht, als alomvattende liefde, enzovoort. Met die begrippen had Kuitert niet zoveel. ‘Daartoe kun je toch niet bidden?’ zei hij dan.

Als ik dan in zijn (vroegere) lijn zei, dat je die dragende grond toch ook ‘persoonachtig’ kon voorstellen, leek hem dat toch niet (meer) aan te spreken.

De Kuitert die aan het eind van zijn leven steeds indringender de theodiceevraag stelde, realiseerde zich waarschijnlijk amper dat met die vraag altijd een heel autoritair godsbeeld verbonden is. Een God die kan ingrijpen waar en wanneer hij ook maar wil. Die naar believen kan handelen. Een ander godsbeeld, bijvoorbeeld van een God die meer met bemoediging en inspiratie te maken heeft en die meer bij zijn open transcendentiebegrip zou passen, heeft hij nooit ontwikkeld.

Het feit dat godsvoorstellingen in de loop der tijden konden veranderen, vond hij een bewijs voor zijn stelling dat de godsidee ‘van verbeelding’ is, een menselijke, al te menselijke voorstelling. Anders konden ze toch niet steeds veranderen? vroeg hij dan.

Terwijl het feit bijvoorbeeld dat haast elke eeuw zijn eigen Bach heeft, zijn eigen beeld van Bach, toch ook juist beschouwd zou kunnen worden als een teken van vitaliteit, als teken van het feit dat het object van beeldvorming tegen de tand des tijds bestand is en steeds weer een nieuwe inspiratiebron kan worden. Dat zou toch ook voor God kunnen gelden?

In feite was zijn godsbeeld die van een strenge God. Het was nog altijd – zo vermoedde ik – het godsbeeld van zijn streng gereformeerde vader. Van die

God wilde hij zich bevrijden, want hij zag hoe in naam van die God mensen klein werden gehouden, er macht over hen werd uitgeoefend, enzovoort. Vaak zei hij tegen mij: ‘Martien, bedenk wel, God betekent altijd macht.’ En daarmee bedoelde hij – zoals gezegd – : knellende, klein houdende macht.

Ik noem mijn meest recente boek een voorbeeld van een theologie ‘na Kuitert’. Pas na publicatie realiseerde ik me dat je met die uitdrukking (‘na Kuitert’) twee kanten op kunt. Je kunt het lezen als ‘verder in de lijn van Kuitert’ en als ‘Na Kuitert, wat nu?’. Ik bedoelde het laatste.

Het boek bevat een theologie die voluit zijn inzichten over de menselijke rol in elk spreken over God wil honoreren, zijn aan het begin genoemde oneliner indachtig, maar tegelijkertijd wil laten zien dat daaruit niet noodzakelijkerwijs dezelfde conclusies hoeven te worden getrokken als hij de laatste twintig jaar van zijn leven deed.

In de receptiegeschiedenis van Kuiterts werk ben ik dan ook geneigd duidelijk onderscheid te maken tussen de verschillende fases van zijn ontwikkeling. U hoorde het.

In de evaluatie van iemands werk is het dan altijd lastig om uit te maken aan welke fase de meeste waarde moet worden toegekend. Bijvoorbeeld aan de Karl Barth van de *Römerbrief* of van de *Kirchliche Dogmatik*? Aan de jonge of oude Barth? De jonge of de oude Kuitert? Want het vorderen der jaren hoeft immers niet altijd met een rijpingsproces gepaard te gaan.

Vooraf bij schrijvers en dichters loopt het oordeel van recensenten over het niveau van hun werk in de loop van hun ontwikkeling vaak sterk uiteen. Soms wordt iemands debuutbundel als het hoogtepunt, getuigend van een niveau dat de betreffende schrijver of dichter nadien naar het oordeel van de recensent nooit meer bereikt heeft. Kortom, de rijpere theoloog, schrijver of dichter hoeft niet altijd de meest aansprekende te zijn.

Soms proberen interpreten krampachtig toch van de eenheid van iemands denken uit te gaan. Kuiterts biograaf Peelen neigt daartoe mijns inziens soms toe en Kuitert zelf voedde die gedachte op gezette tijden ook, bijvoorbeeld met die verwijzing naar die weggelaten ‘hegeliaanse’ passage in zijn proefschrift. Die passage zou immers goed gepast hebben bij zijn latere stelling dat in de godsleer het, het verwoorden, voorafgaat aan het zijn.

Ik deel die continuïteitsopvatting maar zeer ten dele. Natuurlijk is er de nodige continuïteit in zijn werk, maar er zijn ook duidelijke breuklijnen, waarvan die ten aanzien van het godsbegrip rond de eeuwwisseling de meest ver gaande is.

Als ik zou mogen kiezen, dan is mijn keuze u waarschijnlijk inmiddels al wel duidelijk geworden. Dan zou ik geneigd zijn te zeggen: geef mij die helder redenerende, bevindelijke Kuitert maar.